

כורדיסטן, 'המדינה האסלאמית' והשינויים הפרדיגמטיים במזרח התיכון¹

עפרה בנג'ו

במעבר למאה העשרים ואחת התחוללו שינויים פרדיגמטיים במזרח התיכון, ששינו את כללי המשחק באזור ובעקבות זאת חלו שינויים במאזנים הפוליטיים בין גורמי הכוח השונים בו. לפני מאה שנה עוצבה מפת המזרח התיכון על ידי גורמי כוח חיצוניים, בין אם הייתה זו המעצמה הבריטית או הצרפתית. מעצבי המפה האזורית כיום הם שחקנים מקומיים. במהלך המאה העשרים היוו מדינות הלאום את המסגרת הפוליטית המקובלת, אולם במאה העשרים ואחת התווספו עליהם גורמים לא-מדינתיים. במאה העשרים שלטו בכיפה אידאולוגיות לאומיות ופאן-ערביות, ואילו כיום, זרמים אתניים ודתיים אסלאמיסטיים הם אלה שקובעים את סדר היום הפוליטי. בעבר הוכתבו מהלכים פוליטיים וצבאיים על ידי צבאות מאורגנים, אך כיום עבר תפקיד זה במידה רבה לידי צבאות בלתי-סדירים, מיליציות וארגוני טרור.

הכורדים כמחסום בפני 'המדינה האסלאמית'

המאבק בין הכורדים לבין 'המדינה האסלאמית' שהתלקח בגלוי בקיץ 2014, מהווה מקרה בוחן לכל השינויים שחלו במזרח התיכון במעבר למאה העשרים ואחת. שני השחקנים הללו, המעצבים את המפה הפוליטית כיום, הם גורמים מקומיים לא-מדינתיים, שניהם נשענים על כוחות צבאיים בלתי-סדירים שהופכים להיות סדירים עם הזמן, ושניהם מייצגים זרמים המערערים על הלגיטימיות של המדינות הקיימות – במקרה הכורדי זהו הזרם האתני-לאומי, ובמקרה השני – האסלאמי הסלפי-ג'האדי. למעשה, ההתפתחויות בכורדיסטן שבעיראק ובסוריה מהוות תמונת ראי להתפתחויות בקרב 'אדולה אל-אסלאמיה פי אל-עיראק וא-שאם' (דאע"ש), שאימצה לעצמה את השם 'המדינה האסלאמית' ביוני 2014. שני השחקנים הללו ניזונו מהשבר שפקד את מדינות הסהר הפורה – עיראק וסוריה – תוך קריאת תיגר על המדינה בעקבות ההשתלטות בסערה על אזורים שהתפתח בהם חלל פוליטי והקמת מערכת שלטונית אוטונומית.

שניהם מחקו את הגבולות בין סוריה לעיראק ושניהם חותרים להגיע לים, וכך להשיג עצמאות כלכלית ופוליטית.

אולם, בעניינים אחרים הם מהווים הפכים גמורים. השוני ניכר, בין היתר, במישור האידאולוגי, באוריינטציה הפוליטית ובמטרות העל. 'המדינה האסלאמית' היא אנטי-מערבית, אנטי-דמוקרטית וסלפית-ג'האדית. לעומת זאת, שני חלקי כורדיסטן הנאבקים נגדה הם פרו-מערביים, מתרחקים מן האסלאם הפוליטי ומפתחים יסודות של דמוקרטיה.

בעבר נתפסו הכורדים כגורם המערער את היציבות האזורית. על כך יעיד מסמך של סוכנות הביון האמריקאית משנת 1948, המתריע מפני האיום הכורדי על טורקיה, על איראן ועל עיראק.² כיום, דווקא הכורדים הם אלה המסמלים יציבות, סובלנות ומתינות יחסיות, בוודאי לעומת 'המדינה האסלאמית', המצטיינת בקיצוניות ובאכזריות חסרת-תקדים, שמזכירות את מסעות ההרס של המונגולים במאה השלוש עשרה. נקודה מעניינת אחרת היא התפתחותה של תת-מערכת כורדית, כאשר הכורדים בארבעת חלקי כורדיסטן – בטורקיה, באיראן, בעיראק ובסוריה – פועלים ככלים שלובים המשפיעים זה על זה ומושפעים זה מזה. כך הם הופכים את התמונה האזורית למורכבת במידה רבה יותר, שאף מקשה ביתר שאת על מדינות האם להתמודד עם השאלה הכורדית. מהו טיב היחסים בין הכורדים ל'מדינה האסלאמית'? מיד אחרי כיבוש מוסול על ידי 'המדינה האסלאמית' ואזור כרכוכ על ידי כוחות הפשמרגה הכורדיים ביוני 2014, נדמה היה ששני אלה יוכלו לחיות במעין 'מודוס ויוונדי'. אולם, הכורדים נתפסו בהפתעה מוחלטת כאשר חודשיים לאחר מכן הם הפכו להיות מטרה מרכזית להסתערות 'המדינה האסלאמית', ורק כפסע היה בינה לבין נפילת בירת החבל ארביל לידי הישות המתעצמת.³ שיקוליה של 'המדינה האסלאמית' לתקיפת החבל הכורדי הסוני היו אסטרטגיים, ונבעו ממניעים כלכליים מובהקים: היא ביקשה להשתלט על אוצרות הנפט של כרכוכ שזה עתה נפלו לידי הכורדים, וכן על הדרך האסטרטגית בין עיראק לסוריה, באזור סינג'אר. שיקולים דומים הניעו את הניסיונות המאוחרים יותר להשתלט על האזור הכורדי בסוריה, שפעילו הקימו שם שלושה קנטונים אוטונומיים בקיץ 2012. כך למשל ניטש מאבק בין הכורדים לבין 'המדינה האסלאמית' על השליטה בבארות הנפט בחסכה שבאזור הכורדי בסוריה.⁴

הכורדים ו'המדינה האסלאמית' הפכו ליריבים מרים במיוחד לאור העובדה, שהלוחמים הכורדים הצליחו, בשונה מההתפתחויות בזירות אחרות, לבלום בתחומם את תנופתה של 'המדינה האסלאמית'. הצלחתם זו בלטה במיוחד לנוכח אי-תפקודם של הצבאות הסדירים בסוריה ובעיראק, המגלים עד כה אוזלת יד מוחלטת במלחמתם ב'מדינה האסלאמית'. בהקשר זה, די אם תצוין נפילת מוסול, כאשר היחס בין לוחמי 'המדינה האסלאמית' לבין חיילי צבא עיראק עמד על אחד לחמישה עשר.⁵ גרסה

אחרת אף מרחיקה לכת בטענה שמאות לוחמי 'המדינה האסלאמית' הביסו 75,000 חיילים עיראקים.⁶

מאזן הרווח וההפסד של הכורדים

השאלה המרכזית שעולה היא – האם 'המדינה האסלאמית' היא גורם המקדם או מעכב את הלאומיות הכורדית ואת חתירתם להגדרה עצמית, כאשר מאבקם ב'מדינה האסלאמית' ניטש על אותה כברת ארץ ועל אותם משאבים. וכן, מהו מאזן הרווח וההפסד של הכורדים מצמיחת 'המדינה האסלאמית'.

בצד הרווח יש לכורדים הישגים, הן במישור האסטרטגי והן ברמה התודעתית וההסברתית-בינלאומית. הרווח המשמעותי ביותר היה בעיראק, כאשר הכורדים כבשו בהינף יד שטחים עתירי נפט הנתונים במחלוקת עם השלטון המרכזי בבגדאד. האתר החשוב ביותר שנכבש על ידיהם הוא כרכוכ, שאותה הם מכנים "ירושלים של הכורדים".⁷ ספק גדול אם הכורדים היו מעזים לנקוט מהלך כזה לולא תנופת הכיבוש של 'המדינה האסלאמית' שאיימה על כרכוכ, וכך נתנה צידוק ודחף לכיבוש הכורדי. בתוך כך חלה התחזקות של הזהות הלאומית הכורדית גם בחלקיה האחרים של "כורדיסטן הגדולה", ועמה הנכונות להיאבק ב'מדינה האסלאמית'. כפי שקרה בזמנים ובמקומות אחרים בעת החדשה, גם במקרה הכורדי מהווה המלחמה גורם חשוב בגיבוש לאומיות, כשבמקביל הולכת ונחלשת הזיקה הלאומית במדינות הלאום (סוריה ועיראק) – התפתחות הנותנת לגיטימציה לחלוקתן של המדינות הללו.⁸

הדימוי של הכורדים בזירה הבינלאומית והקשרים שלהם עם העולם החיצון קיבלו גם הם חיזוק משמעותי ביותר בעקבות הופעת 'המדינה האסלאמית'. מעשיה של זו מאירים את הכורדים באור חיובי הרבה יותר, ומבליטים את חשיבותם למערב ולסדר שלטוני יציב יותר במזרח התיכון. מנהיגים אירופים החלו לפקוד את ארביל, בירת החבל, החשוב שבהם היה נשיא צרפת פרנסואה הולנד שהגיע לעיר בספטמבר 2014.⁹ בעקבות החשיפה הרבה בזירה הבינלאומית החלו הכורדים לקבל גם סיוע כלכלי וצבאי מסוימים. הסיוע המשמעותי ביותר שניתן להם עד כתיבת שורות אלה הוא המאמץ הבינלאומי שמתבטא בעיקר, עד עתה, בתקיפות האוויריות נגד 'המדינה האסלאמית' במגמה לבלום את התקדמותה – מה שמחריף את היריבות בינה לבין הכורדים.

בצד ההפסד, העימות עם 'המדינה האסלאמית' חשף את חולשתם הצבאית של הכורדים, שהתבטאה לאו דווקא בכיבוש הלחימה אלא במחסור חמור בנשק ובציוד צבאי מתוחכם. בעוד 'המדינה האסלאמית' מצוידת בנשק אמריקאי כבד וחדש, שנתפס כשלל מצבא עיראק במוסול ביוני 2014 וברמאדי במאי 2015, הכורדים בעיראק מצוידים בנשק דל ומיושן. אשר למשלוחי נשק כבד וחדש, הכמויות שאכן מגיעות לכורדים בטלות בשישים לעומת אלה המגיעות לבגדאד. האבסורד הוא, שאף

על פי שצבא עיראק הפך ל"חבית בלי תחתית", ואף שהוכיח את כישלונו המוחלט בעימותים עם 'המדינה האסלאמית', הרי עיקר הסיוע הצבאי האמריקאי עודנו מוזרם לבגדאד. אפילו את המעט שארצות הברית מייעדת לכורדים היא מתעקשת להעביר דרך בגדאד. מדיניות זו מסרבלת, מאטה ואף מונעת לעתים את הגעתו לכורדים. היבטים שליליים אחרים הקשורים להופעת 'המדינה האסלאמית' הם פגיעה כלכלית חמורה ביותר, שהעמיקה ביתר שאת בחבל הכורדי בעיראק עקב הצורך לקלוט מעל מיליון וחצי פליטים. ראש ממשלת החבל, נשירוואן ברזאני, טען כי אוכלוסיית החבל גדלה ב־28 אחוזים עקב נהירת הפליטים, וכי יהיה צורך ב־1.4 מיליארד דולר כדי לספק את צורכיהם.¹⁰

בעיראק הביאה הופעת 'המדינה האסלאמית' להתפתחות משולש יחסים מדמם ומורכב ביותר, המשקף את התלכיד העיראקי הסבוך, כאשר שלוש צלעותיו מנהלות בו־זמנית מלחמה או מאבקי כוח זו נגד זו: 'המדינה האסלאמית', כורדיסטן וממשלת בגדאד על כל המיליציות השיעיות שלה. ראש ממשלת עיראק היוצא, נורי אל־מאלכי, הצהיר כי מיליציות 'אל־חשד א־שעבי' הפכה לגורם השלישי בחשיבותו אחרי הצבא והמשטרה בעיראק.¹¹ אשר למטרות העל של שלושה גורמים אלה, הרי בעוד הישות הכורדית מגבילה את שאיפותיה הטריטוריאליות לשטח שהיא שולטת עליו כיום, 'המדינה האסלאמית' וממשלת בגדאד, הנשלטת בעיקרה על ידי ערבים שיעים ומקיימת זיקה הדוקה לטהראן, מבקשות לשלוט על כל שטחי עיראק. הישות הכורדית מבקשת למעשה להתנתק מעיראק, ואילו שתי הישויות האחרות מבקשות לשמר את השלמות הטריטוריאלית של המדינה ולשלוט עליה באופן בלעדי.

מה שמסבך עוד יותר את משולש היחסים הזה הוא מעורבותם של גורמי חוץ שיוצרים משולש רחב יותר, שבו כל אחד מחלקיו מושך לכיוון שלו, ולעתים גם לשני כיוונים מנוגדים. שלושה השחקנים החיצוניים המרכזיים הם ארצות הברית, איראן וטורקיה, שכל אחד מהם מסייע לשני גורמים פנימיים בעת ובעונה אחת: ארצות הברית ואיראן לכורדים ולממשלת בגדאד, וטורקיה לכורדים בעיראק במידה מינורית, ובדרך סמויה גם ל'מדינה האסלאמית'.

הכורדים בסוריה מנהלים גם הם מאבק עיקש נגד 'המדינה האסלאמית'. כבר בקיץ 2012, כשנה אחרי התפרצות המרד בסוריה, הצליחו הכורדים להקים במדינה ישות אוטונומית המכונה בפיהם "רוג'ווה" (תרגום מילולי: מערב־כורדיסטן).¹² הישגי הכורדים בסוריה ועמידתם האיתנה נגד 'המדינה האסלאמית' הם יוצאי דופן, בהתחשב במספר תנאים מקדימים: הכורדים בסוריה היו מיעוט מושקע וכמעט בלתי־מוכר בעולם עד העת האחרונה ממש; מבחינה גאוגרפית־טופוגרפית, האזור שהם שוכנים בו מישורי ברובו ונעדר רצף טריטוריאלי בין שלושת חלקיו – דבר המקשה עליהם להגן עליו; מעל לכול – הנשק שברשותם דל ללא כל השוואה לזה של 'המדינה האסלאמית'.

הכוח המרכזי המנהל את הלחימה הוא ה-YPG, הקשור בטבורו ל-PKK שבטורקיה. מכאן הקשרים ההדוקים עם הכורדים בטורקיה, וכך גם המעורבות הרבה של טורקיה במה שמתרחש בגבולה הדרומי. הדימוי שנוצר הוא, שהלוחמים הללו מגלים יכולות עמידה ולחימה גדולות אפילו מאלה של הפשמרגה שבחבל העיראקי, בין השאר הודות להשתתפות הנשים הכורדיות בסוריה בלחימה בפועל, ובשל עוז הרוח שהן מגלות. היכולות הללו באו לידי ביטוי בלחימה על קובאני (עין אל-ערב), שהייתה נצורה על ידי כוחות 'המדינה האסלאמית' כמה חודשים, מספטמבר 2014 ועד ינואר 2015, ושחררה בסופו של דבר, וכן בלחימה ההתקפית על תל אל-אביד ומקומות אחרים. כוחות ה-YPG מנסים ליצור רצף טריטוריאלי בין שלושה הקנטונים הכורדיים, ואף להרחיק ולהגיע לים התיכון. מובן שהמכשול העיקרי למהלכים הללו הוא נוכחות 'המדינה האסלאמית', ומאחוריה טורקיה. הפרדוקס הוא, שבעוד טורקיה פיתחה קשרים אסטרטגיים עם החבל הכורדי בעיראק, היא רואה באוטונומיה הכורדית בסוריה סכנה אסטרטגית מהמדרגה הראשונה, וזאת בשל החשש ממחיקת הגבול בין הכורדים בסוריה לבין אחיהם בטורקיה, שהתחזקו בבחירות בקיץ 2015 ונתפסים באנקרה כאיום ממשי המקרב את הקמת "כורדיסטן הגדולה", שתנגוס חלקים מטורקיה.

ישראל המתלבטת ועתיד לוט בערפל

ההתפתחויות שהוזכרו לעיל מעלות לבטים לא פשוטים בישראל. במישור המעשי נשאלת השאלה – האם כדאי בכלל לסייע לכורדים, בשעה שמאשימים את ישראל דרך קבע בניסיון לבתר את המדינות הקיימות. שאלה נוקבת אחרת היא – מה הרווח שתשיג ישראל מעמידתה לצד הכורדים, בשעה שהיא עלולה לנכר את טורקיה. תהייה נוספת – האם כדאי להתייצב בפומבי לימין הכורדים, כפי שעשו ראש הממשלה בנימין נתניהו, שר החוץ לשעבר אביגדור ליברמן והנשיא לשעבר שמעון פרס.¹³ ההצהרות הללו, שבאו זו אחר זו ביוני 2014 ניתנו בקשר לעלייתה הפתאומית של 'המדינה האסלאמית' ולרצונם של קברניטי המדינה לתת גיבוי בלבם הכורדי נגדה. גם לכורדים יש לא מעט דילמות. במישור העממי יש הזדהות עם ישראל ורצון לפתח עמה קשרים, ואף להפוך אותה דגם לחיקוי. באשר להנהגה, בעוד היא מקווה לקבל סיוע מסוג כלשהו מישראל, היא מסתייגת לחלוטין ממתן פומבי לקשר כזה מחשש מתגובת המדינות הסובבות, בעיקר איראן וטורקיה.

גם אם אין תשובות פסקניות לתהיות הללו, יש כמה מסקנות כלליות. לישראל, כמו לעולם המערבי בכללותו, יש אינטרס מובהק שידם של הכורדים תהיה על העליונה במאבק נגד האסלאם הסלפי-ג'האדי. עובדת היותם גורם פרו-מערבי, מתון, חילוני יחסית ובעל יכולת ארגונית-מוסדית מוכחת מהווה נכס אסטרטגי חשוב לנוכח כוחות ההרס והחורבן באזור. הוכח גם שהכורדים הם גורם ידידותי לישראל במידה רבה

יותר מעמי האזור האחרים, וזאת הודות לתחושת שותפות הגורל בין שני עמים קטנים, שאין מכירים בזכותם למדינה משלהם. מבחינה אסטרטגית, אם בעבר היו הכורדים "העיניים" של ישראל למתרחש בעיראק, הם יכולים להוות כיום נכס אסטרטגי דומה ביחס לאיראן, עבור ישראל והמערב.

במישור המעשי יש מקום רב לשיתוף פעולה, בעיקר עם החבל הכורדי בעיראק. בנוסף לתחום הביטחוני והמסחרי נפתח אפיק פוטנציאלי חדש – רכישת נפט מהחבל הכורדי בעיראק – שמדינות אחרות בעולם נמנעו מרכישתו בגלל התנגדות הממשל בבגדאד. הדבר עשוי גם להביא להתפתחות חשאית של משולש יחסים בלתי-מוצהר בין ישראל, החבל הכורדי בעיראק וטורקיה, שדרכה עובר הנפט הכורדי. על ישראל גם להושיט סיוע הומניטרי ככל הניתן לכורדים בסוריה – צעד שאין בו כדי לחבל ביחסים עם טורקיה – שהרי היא עצמה מעניקה מקלט להמוני כורדים שברחו לתחומה. מסקנה חשובה אחרת היא, שהעמימות והעשייה מאחורי הקלעים נראות כדרך הטובה ביותר לקיים את היחסים בשלב הזה, לפחות מבחינתם של הכורדים. לסיכום, המפה הגאוגרפית בסהר הפורה נמצאת בעיצומו של תהליך עיצוב מורכב, ולעתים אף הרסני. התהליכים שהתרחשו עד עתה הם כה עמוקים, עד שנראה כי עברו את נקודת האל-חזור, ודומה שיקשו על עיראק וסוריה לחזור להיות מדינות אחדות, כפי שהיו במאה העשרים. הכורדים ממשיכים לצעוד באטיות לעבר עצמאות בעיראק ולאוטונומיה בסוריה, כאשר אין למהר ולהספיד את 'המדינה האסלאמית', שגם אם תוכנע, סביר להניח שיצוצו תחתיה גורמים סלפיים בשם זה או אחר, אשר ימשיכו את המאבק למען החזרת העטרה הסוניית ליושנה. אשר למה שמכונה "שיעיסטן" בעיראק, אם תרצה ואם לאו, הרי כדי לשרוד היא תיאלץ להסתופף תחת המטריה האיראנית, שקיבלה חיזוק משמעותי ביותר עקב הסכם הגרעין שנחתם איתה ביולי 2015. מבחינה זו, ארצות הברית תהיה רלוונטית פחות לעיצובה מחדש של מפת האזור. לאחרונה פרסם חוקר אמריקאי מאמר המסכם את מצבה של ארצות הברית בעיראק, וכך אמר: "אנחנו אבודים בעיראק כי עיראק... היא מקרה אבוד."¹⁴ אם הדבר נכון ביחס לעיראק, הוא תקף פי כמה ביחס לסוריה. במצב יחסים זה עדיף לישראל לחפש מסילות לגורמי הכוח החיוביים באזור, גם אם המערב מהסס להכיר בהם.

הערות

- 1 זוהי גרסה מורחבת ומעודכנת למאמר של המחברת שהופיע **בצומת המזרח התיכון** של מרכז דיין.
- 2 The Kurdish Minority Problem, declassified CIA Report, http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/document_conversions/89801/DOC_0000258376.pdf
- 3 כוחות 'המדינה האסלאמית' היו מרוחקים 40 ק"מ בלבד מארביל: "Kurdish forces, ISIS clash near Arbil," *Al-Arabiya*, 6 August 2014, <http://english.alarabiya.net/en/News/middle-east/2014/08/06/U-N-condemns-ISIS-attacks-in-Iraq.html>
- 4 Sam Dagher, "Control of Syrian Oil Fuels War Between Kurds and Islamic State," *The Wall*

- Street Journal*, 23 November 2014, <http://www.wsj.com/articles/control-of-syrian-oil-fuels-war-between-kurds-and-islamic-state-1416799982>.
- Michael Knights, "Battle for Mosul: Critical test ahead for Iraq," *BBC*, 11 June 2014, 5
<http://www.bbc.com/news/world-middle-east-27789770>
- Ghazi Hars, "The fall of Mosul: anatomy of a city's collapse," *RUDAW*, 10 June 2015, 6
<http://rudaw.net/english/middleeast/iraq/100620153>
- Sheren Khalel and Matthew Vickery, "The Kurds are at demographic war with ISIS in Kirkuk," 7
Haaretz, 26 February 2015, <http://www.haaretz.com/news/world/.premium-1.644202>
- Mohammed M. A. Ahmed, Michael Gunter (eds.), *The* 8
Kurdish Spring: Geopolitical Changes and the Kurds (Mazda Publishers: Costa Mesa, California, 2013).
- "Hollande pledges more military help to Erbil and Baghdad in Iraq visit," *Middle East Eye*, 9
12 September 2014, <http://www.middleeasteye.net/news/hollande-pledges-more-military-help-erbil-and-baghdad-iraq-visit-186242625#sthash.P3RWoASi.dpuf>
- "KRG Prime Minister: Refugees Have Changed the Demographics of Kurdistan Region," 10
Basnews, 12 February 2015, <http://www.basnews.com/en/news/2015/02/12/kgp-prime-minister-refugees-have-changed-the-demographics-of-kurdistan-region>
- Abdelhak Mamoun, "Al-Hashd al-Sha'bi became third military force after army and police," 11
says Maliki," *Iraqi News*, 14 April 2015, <http://www.iraqinews.com/features/al-hashd-al-shabi-became-third-military-force-army-police-says-maliki>
- Michael Gunter, *Out of Nowhere: The Kurds of Syria in Peace and War*, (C. Hurst & co. 12
publishers: London, 2014) pp. 103-117.
- Ofra Bengio, "Surprising ties between the Kurds ליחסים המורכבים בין ישראל לכורדים 13
and Israel," *Middle East Quarterly*, Summer 2014; Ofra Bengio, "Why the Kurds will become
the second non-Arab state in the Middle East," *Tablet*, 14 August 2014.
- Steven A. Cook, "Lost in Iraq," Council on Foreign Relations, 26 May, 2015. 14